

Osmanlı Son Döneminde İmla Edilen Bir İdadi Arapça Defteri (H. 1323/ M. 1905-1906)

An Idadi Arabic Notebook Which Was Written In The Last Ottoman Period
(H. 1323 / Gc. 1905-1906)

SÜMEYYE DAĞ*

Geliř Tarihi/Received: 10.10.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 25.12.2022

Öz: Bu çalışmada 20. yüzyıl başlarında imla edilmiş bir Arapça öğrenci defteri ve onun Arapça tedris usulü içerisindeki yeri incelenmiştir. Araştırma somut bir örnek sunması ve döneme ışık tutması bakımından önem arz etmektedir. Çalışmada Osmanlı klasik dönem Arapça eğitiminden modern eğitime geçilen süreç adım adım ele alınmıştır. İncelemesi yapılan defter H. 1323/ M.1905-1906 yıllarında, Mercan İdadisinde eğitim görmekte olan Mehmed adlı 3. sınıf öğrencisine aittir. İnceleme sonunda dönemin Arapça eğitimine dair çıkarımlar yapılmış, o dönemin ders kitapları ve ders anlatım metoduyla defter arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu bağlamda ders işleniş şekil ve sürecine ışık tutulmuştur. Araştırmanın gelecekteki araştırmacılara, öğretmenlere ve dilcilere yol göstereceği ve kaynak niteliğinde olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Osmanlı, İdadi, Defter, Tedris.

Abstract: This study discusses an Arabic student notebook written in the early 20th century and its place in the Arabic teaching method of the period. The research is essential in presenting a concrete example and shedding light on the period. The process from classical Ottoman period Arabic education to Modern Education has been discussed step by step. The analyzed notebook belongs to a 3rd-grade student named Mehmed, who was studying at Mercan High School in H. 1323/ M.1905-1906. Inferences were made about the Arabic education of that period, the relationship

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, e-mail: sumeyye.dag@izu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-2461-9663>

between the textbooks of that period and the lecture method, and the notebook investigated. In this context, the author aimed to shed light on the way and process of teaching the course. The research will hopefully guide and be a resource for future researchers, educators, and linguists.

Keywords: Arabic, Ottoman, Idadi (High school), Notebook, Education.

Giriş

Osmanlı Devleti, medrese mirasını kendisinden önceki İslam devletlerinden almıştır. Kuruluşundan beri Osmanlı Devleti'nde Arapçanın diğer ilimler yanında ayrı bir konumu olmuştur. Medrese yönetim ve tedrisi uzun süre gayri resmî olarak devam etmiş, ilk resmî düzenlemeler II. Murat (1421-1451) döneminde gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı medreselerinin ilk dönüm noktası Fâtih döneminde (1451-1481) Sahn-ı Seman medreseleri ile başlamış, ikinci büyük düzenleme ise Kanûnî Dönemi'nde (1520-1566) gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyıla değin Fâtih ve Kanûnî devirlerinde atılan temeller üzerinde müderrislerin kendi ders ve müfredatlarındaki küçük farklılıklar hariç, elle tutulabilir bir değişiklik yapılmamıştır.¹

Medrese müfredatlarının yüzyıllar içerisindeki değişimi konusunda tek bir görüş yoktur. Bunlardan biri medrese müfredatlarındaki derslerin 19. yüzyıla kadar muhtevası değiştirilmeden okutulmaya devam ettiğidir. İlk merhalede medreselerde on alet ilmi; sarf, nahiv, mantık, kelâm, edep, bedî', meânî, beyân, hendese, hayr (astronomi) ilimleri okutulmuş, daha sonra ise fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinin öğretilmesine geçilmiştir.² Bunun yanında, medrese müfredatlarının esnek olduğu, derslerde müderrisin birikimine göre farklı eserler okutulduğu ve bu eserlerin de içinde bulunulan yüzyılın şartlarına göre şekil aldığı bilinmektedir.³

Tanzimat'tan sonra Fransız eğitim sisteminden etkilenilmesi yüzyıllardır süregelen Arapça eğitiminin eleştirilmesine, aynı zamanda yenileşme çağrılarının yapılmasına yol açmıştır. Bu eleştirilerin başında, öğrencilerin uzun

¹ Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş*. (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997). 20-21.

² Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, 73.

³ Şükran Fazlıoğlu, "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12 (Eylül 2008), 593-594.

yıllar Arapça eğitimi almalarına rağmen Arapça bir makaleyi okuyup anlamada yetersiz kalmaları ya da günlük hayattaki ihtiyaçlarını karşılayabilecek Arapça muhadese maharetinden yoksun olmaları gelmektedir. Ali Suâvî (ö. 1878), Ziyâ Paşa (ö. 1880) ve Mehmed Ârif (ö. 1897) gibi önde gelen şahsiyetler geleneksel Arapça eğitiminin bahsi geçen yönlerini eleştirmiş ve islahın gerektiğini dile getirmişlerdir.⁴

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası Arapça eğitimi konusu, Kerim Açık tarafından *Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretim - Kaynaklar ve Yöntemler* adlı Doktora tezinde etraflıca ele alınmıştır. Tezin 4.2. *Tanzimat Döneminde Açılan Yeni Mekteplerde Arapça Öğretiminde Kullanılan Sarf-Nahiv Kitapları ve Metodolojik Analizler* bölümünde, yeni usulde eğitim veren müderrislerinin okuttukları ders kitapları ve yöntemleri verilmiştir. Tezin bu bölümü, dönemin Arapça ders kitaplarının bir arada görülmesi ve incelenen defter örneğinin hangi kitaptan faydalanılarak imla edildiğinin tespit edilmesini kolaylaştırmıştır. Ayrıca Ahmed Turan Arslan'ın *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi-Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri* (1999) ve Hacı İbrahim Efendi ve *Dâru't-Talim Müessesesi* (1999) eserleri çalışmamızda faydalanılan diğer önemli kaynaklardır.⁵

İncelemeye tabi tutulan defter, yenileşme çağrılarına cevap verilen ve modern Arapça sarf-nahiv kitaplarının medreseler dâhil olmak üzere yeni eğitim kurumlarında okutulmaya başladığı döneme aittir. Defterin tamamı 61 sayfadır. Ancak biz defterin 3. hafta ders içeriği olarak tespit ettiğimiz "Fiil-i Vücuti ve İltzami" başlıklı bölümünü latinize edip daha sonra tahlilini, makalenin "Defter İncelemesi" başlığı altında yapacağız.

A. TANZİMAT SONRASI OSMANLI DEVLETİ'NDE ARAPÇA ÖĞRETİMİNDE GÖRÜLEN GELİŞMELER

Osmanlı Devleti'nde okullaşmaya dair ilk somut adımlar Tanzimat'tan sonra atılmaya başlanmıştır. 19. yüzyıla dek medreselerde okutulan dil ilimlerinin muhtevası büyük oranda aynı kalmıştır. Bu ilimleri öğrenmedeki gayenin,

⁴ Kerim Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2002), 69-70.

⁵ Konuyla ilgili daha geniş ve ayrıntılı bilgiler için; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları*; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*; A. Turan Arslan, *XI. Osmanlı İlmi Hayatına Genel Bir Bakış*; Halil AYTEKİN, *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*; Ramazan ŞEŞEN, *Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi* kaynaklarına müracaat edilebilir.

Arapça grameri ve mantık dersleri aracılığıyla dinî metinleri anlamak ve yorumlamak olduğu düşünülmüştür.⁶ Bu sebeptendir ki dil ilimleri alet ilimlerinden sayılmıştır.

Asırlardan beri medreselerde Arapça eğitimi verildiği hâlde, Tanzimat'tan sonra Arapça dâhil pek çok yabancı dilin Türklere iyi bir şekilde öğretilmediği anlayışı hâkim olmuştur. Askerî mekteplerde de Fransızca, İngilizce ve Almanca öğretim güçlüğü bakımından Arapça ile aynı kaderi paylaşmıştır. O yıllara kadar devletin dış işlerindeki yabancı dil bilen memur ihtiyacını Rum, Ermeni ve Yahudi tebaa karşılamıştır. Bu yüzden Türklere eğitim dili dışında yabancı dil öğrenme ihtiyacı doğmamıştır. Ancak 19. yüzyılda gayrimüslim tebaa ile yaşanan başta siyasi anlaşmazlıklar olmak üzere birçok sebep, Türklere yabancı dil öğretilmesini zorunlu hâle getirmiştir. Bu gelişmelerin ardından o dönemin tercüman ihtiyacını karşılamak üzere Bâb-ı Âli Tercüme Odası (1820) ve Lisan Mektepleri (1864) açılmıştır. Dil okulu açılması teşebbüsü Osmanlı eğitim tarihinde bir ilktir. Ayrıca Fransızca ve Arapça zorunlu olup toplam yedi dilin öğretildiği El sine Mektebi (1877) de bu teşebbüslerin devamı niteliğindedir.⁷

Tanzimat döneminde yeni yöntemlerle dil eğitimi anlayışı kabul görmeye başlarken, Şeyhülislam Sabri Efendi (ö. 1954)'ye göre medreselerdeki Arapça, pratik konuşma ve yazma için değil, şerî ilimleri anlamak içindir. Arap şair İmruülkays hayatta olsa dahi hoca olarak onu değil, yine Osmanlı ulemasından bir hocayı tercih edeceğini söylemiştir. Çünkü ondan alınan derslerle bir fıkıh ya da kelim metnini çözmek söz konusu olamazdı. Böylece medrese eğitiminin metin anlama ve yorumlamaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır.⁸ Tüm bu yorumlardan, Osmanlı âlimlerinin Arapça tedrisinden amaçları ve bu konudaki hassasiyetlerinin, Kur'an-ı Kerim'i daha iyi anlama kaygısından ileri geldiği anlaşılmaktadır. Ancak Tanzimat'tan sonra açılan okullarda Arapça, yabancı bir dil olarak görülmeye başlanmış, tedrisin buna göre yapılması ele alınmıştır. Âlimler yeni tür eser yazma konusunda harekete geçmişler, bu konuda bazıları kendi yöntemini geliştirirken bazıları da

⁶ Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, 73.

⁷ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1977), 1264.

⁸ Hazer Dursun, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2002), 274; Akgündüz, *Klasik dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, 76.

Avrupa'daki tedaris usulünü olduğu gibi Arapça kitaplarına tatbik etmişlerdir. Arapça eğitiminde yeni arayışlarla Avrupai tarzda yeni eserler veren âlim ve müderrislerin başlıcaları Mehmed Zihni Efendi (ö. 1913)⁹, Hacı İbrahim Efendi (ö. 1888)¹⁰ Babanzade Ahmed Naim'dir (ö. 1934)¹¹.

Babanzâde Ahmed Naim, hocası Mehmed Zihni Efendi ve Hacı İbrahim Efendi'nin ortak noktaları dil öğretiminin kolaylaştırılması gerektiği düşüncesidir. Ahmed Naim, Mustafa Cemil Bey ile hazırladıkları *Mekteb-i Sultânî'ye Mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrinât (İstanbul 1323)* adlı kitabı hazırlarken başta *Müşezzeb* olmak üzere hocası Mehmed Zihni Efendi'nin kitaplarını temel almış, içindeki zor konuları çıkarmış, kitapları özetlemiş ve bazı alıştırmalarla okuma metinleri eklemiştir. Konuların sıralanışı ve işlenişinde bazı değişikliklere gitmiştir. Ahmed Naim, Avrupa'da ortaya çıkmış tedaris usullerinden istifade etmiş ve Mustafa Cemil ile kaleme aldıkları *Mekteb-i Sultaniye Mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrinât* eserinin önsözünde belirttiği muhtelit (eklektik/karma) yöntemi ilk defa tatbik etmiştir. Bu bağlamda Arapçayı doğru söyleyip doğru yazmak için yeterli miktarda sarf ve nahvin bilinmesi, ayrıca yazma ve konuşma becerilerinin de geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ahmed Naim'e göre yalnızca kuralların ezberletilmesine dayanan eğitim uygulaması doğru değildir. Ona göre öğrenilen gramer kaideleri alıştırmalarla pekiştirilmeli ve bu bilgiler tekrar ve temrinlerle meleke hâline getirilmelidir. Ahmed Naim, gramer kaidelerinin zihinde yerleşmesi için kitabında manzum ve mensur metin örnekleri seçmiştir. Böylelikle metinler üzerinde kuralların uygulanması imkânı doğmuştur. Kitabındaki bir dersi; Tercüme, Ta'lîm, Lugât konu başlıkları altında alıştırmalarla izah etmiştir. Bu alıştırmalar; Türkçeden Arapçaya (ta'lîm), Arapçadan Türkçeye (tercüme) tercüme ve manalarıyla beraber kelime listeleri (lugât) şeklinde taksim edilmiştir. Kitapta Arapça kaideler Türkçe açıklanmış ve her kaidenin ardından en az iki örnek verilmiştir. Dersin sonunda öğrenciye muhtelif alıştırmalar yazdırılmıştır. Kısaca Babanzâde, yaşadığı dönemde Arapça

⁹ Hulusi Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.28 (Ankara: TDV Yay., 2003), 542-543.

¹⁰ Hulusi Kılıç, "Hacı İbrâhim Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.14 (İstanbul: TDV Yay., 1996), 481-482.

¹¹ İsmail Lütfi Çakan, "Babanzâde Ahmed Naim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.4 (İstanbul: TDV Yay., 1991), 375-376.

öğretimi ile ilgili problemlerle yakından ilgilenmiş, Mustafa Cemil ile bir kitap telif ederek daha etkili bir öğretim gerçekleştirmeyi hedeflemiştir.¹²

a. İdadîler

İdadîler ilk olarak 1845 yılında askerî okullara hazırlık için ordu merkezlerinde açılmıştır.¹³ Dört yıllık rüştiye eğitiminin ardından üç yıllık okullar olarak düşünülmüştür.¹⁴ Bu mektep Osmanlı maarif sistemine Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile girmiştir. Bu mektepler yaşları 10-15 arası olan ibtidaî mektebi mezunu çocuklarla yaşları 13-18 arasında bulunan rüştiye mezunu çocukların eğitimini ihtiva ederdi.¹⁵

İdadîler II. Meşrutiyet dönemi başlarında rüştiyeleri de kapsayıcı ve taşrada ortaöğretim ihtiyacını karşılar nitelikte idi. Daha sonra bu idadîler sultanilere çevrilmeye başlanmıştır.¹⁶ İdadîler, rüştiyelerin kaldırılmasının ardından, ibtidaî eğitiminden sonra altı yıllık ortaöğretim programı olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar hizmete devam etmiştir.¹⁷

b. İdadîlerde Arapça Dersleri ve Öğretim Yöntemleri

Kur'an ve Arapça eğitimi Osmanlı'da Tanzimat'a kadar eğitimin merkezinde yer almıştır. Ancak 1869 Nizamnamesiyle idadîlerin programlarında fen derslerinin ağırlıklı olarak verilmesi kararlaştırılmıştır. Buna rağmen 1873'te açılan ilk idadî mektebinde Arapça dersi bulunmaktadır. 1892'de yapılan ıslahatların ardından idadîlerin öğretim süresi vilayet merkezlerinde yedi, sancaklarda ise beş yıl olmuştur. Beş yıllık idadîlerde haftalık Arapça ders saati dağılımı şöyledir:¹⁸

Sınıflar	1	2	3	4	5
Ders Saatleri	3	3	3	3	2

¹² M. Cüneyt Kaya - İsmail Kara, *Babanzâde Ahmet Naim Hayatı-Eserleri-Fikirleri* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 218-222. ; Mustafa Cemil - Ahmed Naim, *Mekteb-i Sultaniye Mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrinât* (İstanbul, 1323), önsöz.

¹³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (İstanbul: Kültür Koleji, 1994), 144.

¹⁴ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 145.

¹⁵ Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1948), 229-234; Halil Aytekin, *Eğitim Yönetimi: İttihad ve Terakki Dönemi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, 1991), 82.

¹⁶ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 233.

¹⁷ Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 110.

¹⁸ Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 110-111.

Yedi yıllık vilayet idadîlerinde ise 1894 yılı ders programında haftalık Arapça ders saati dağılımı şöyledir:¹⁹

Sınıflar	1	2	3	4	5	6	7
Ders Saatleri	3	3	3	3	2	-	-

1894 yılı idadîlerinde Arapça ve Farsçanın Türkçeye yardımcı mahiyette sarf ağırlıklı olarak verildiği görülmektedir. 1898 yılına gelindiğinde rüştiye ve idadîlerin ders programında Arapça ders saatleri şöyledir:²⁰

Sınıflar	1	2	3	4	5	6	7
Arapça Ders Saatleri	1	2	2	2	2	1	1
Elsine	-	-	-	2	2	2	1

Önceki yıllarda idadî programlarında Türkçeye yardımcı ders statüsünde verilmesi planlanan Arapça derslerinin 1898 yılı programında müstakil bir dil olarak öğretiminin zaruri olduğu kanaatine varılmıştır. Bu tarih itibarıyla Arapça öğretiminden maksat yüksek derecede okuma anlama seviyesine ulaşmak ve ilmî kitaplardan istifade edebilecek hâle gelmek olmuştur. Bu amaç doğrultusunda dil bilgisi-tercüme yöntemi uygulanmaya başlanmıştır.²¹ Dil bilgisi-tercüme yöntemi ve pratiğe ağırlık veren Berlitz (Berliç) yöntemi²², Avrupa'dan ithal edilen ve Arapçaya uyarlanan dil yöntemleriyken bu yöntem haricinde yeni açılan mekteplerde; klasik eserleri yeniden düzenleme yöntemi, klasik ve yeni birkaç yöntemi harmanlayan muhtelit yöntem ve Tanzimat Dönemi dilcilerini geliştirdikleri diğer yeni yöntemler kullanılmıştır.²³

¹⁹ Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 110-111.

²⁰ Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 111.

²¹ Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 112.

²² Daha ayrıntılı bilgi için; Hakkı Göktürk, "Berlitz Lisan Mektebi", *İstanbul Ansiklopedisi*, c.5 (İstanbul: Neşriyat Kollektif Şirketi, 1961), 2548.

²³ Kerim Açık, "Tanzimat Döneminde Açılan Yeni Okullarda Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarının Yöntem Açısından İncelenmesi", *Şarkiyat Mecmuası* 37 (21 Aralık 2020), 25-38.

1902-1910 yılları arasında haftalık Arapça ders saatlerinde eksilme ya da artış dışında bir farklılık görülmemiştir. Ancak içeriklere bakıldığında Arapçadan beklentinin değişmesine paralel olarak öğretim yöntemlerinin de değiştiği görülmektedir. Bu doğrultuda yedi yıllık programlarda Arapça derslerinin adı altı ve yedinci yıllarda “tatbikat-ı Arabiyye” adı altında uygulama derslerine dönüştürülmüştür. Maarif Nezareti, öğrencilerin Arapça kaideleri ezberledikleri hâlde konuşamama şikâyetleri üzerine idadî programlarını yeniden düzenlemiş, beş, altı ve yedinci sınıftaki öğrencilerin tercüme, sarf ve nahiv derslerinin yanında Türkçeden Arapçaya veya Arapçadan Türkçeye sözlü tercüme çalışmaları yaptırılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde Arapça konuşma-yazma uygulamalarına ağırlık verilmiştir. Bu durum harf inkılâbına kadar devam etmiştir.²⁴

c. Defterin İmla Edildiği Okul: Mercan İdadisi

1800’lerin son yarısında Osmanlı’da yapılan reformlar ve açılan yeni bürokratik birimler, devlet içinde yetişmiş memur ihtiyacını doğurmuştur. Oluşan bu memur ihtiyacını karşılamak, yabancı devletlerle yapılacak anlaşma metinlerini, idari ve mali mevzuatları anlayabilecek memurlar yetiştirmek üzere 25 Ramazan 1274 / 9 Mayıs 1858 tarihinde Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye adlı okul açılmıştır. Bu okula öğrenciler, yapılan sınavda başarılı olmak şartı ile kabul edilmiştir. Maarif-i Umûmiyye Nezâretine bağlı olan ve eğitim süresi iki yıl olarak belirlenmiş bu okulun mezunları kaymakam, mal ve kaza müdürü olabilecekti.²⁵

Okutulması planlanan dersler; hat, inşa, hesap, hendese, tarih, ekonomi, politik, coğrafya, kavânîn-i cedide-i saltanât-ı seniyye, muahedât-ı Devlet-i Aliyye, hukuk-ı milel idi. Daha sonra ilave olarak: Birinci sınıfta fıkıh, kavânîn ve usûl-i Tanzimat-ı Hayriyye, coğrafya, istatistik, Türkçe kompozisyon, aritmetik, ticaret kanunları, usûl-i defterî; ikinci sınıfta devletler hukuku, Osmanlı Devleti’nin diğer devletlerle yaptığı anlaşmalar, idare usulü, siyaset-i medeniyye, usûl-i ahkâm-ı ceza, kavâid, muhâkemât usulü, ekonomi, politik, kozmografya, hikmet, tevârîh-i tabîiyye, Türkçe kompo-

²⁴ Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 114.

²⁵ Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-2 (Ankara: TDV Yay., 2019), 238-240.

zasyon ve tarih dersleri konuldu. Mektebin ders programı yıllar içinde değişkenlik göstermiş, giderek zenginleşmiştir.²⁶

Okul, yirmi memur ve otuzu sınavla seçilen elli öğrenci ile 12 Şubat 1859 tarihinde eğitime başlamış, 1861’de ilk mezunlarını vermiştir. 1863’te alınacak öğrenci sayısı iki katına çıkarılmış, 1879 yılı itibariyle okula gayrimüslim öğrenciler de kabul edilmeye başlamıştır. 1867 yılında eğitim süresinin dört yıla çıkarılması üzerine o sırada öğrenim gören talebelerin bir yıl daha okuyup üç yılda mezun edilmelerine karar verilmiştir. Bu düzenlemelerin ardından birinci sınıfta Arapça, Farsça, aritmetik, coğrafya, tarih, rik’a, resim ve kompozisyon; ikinci sınıfta bu derslerin yanında cebir; üçüncü sınıfta Mecelle, Arapça, Farsça, geometri, coğrafya, tarih, fizik, kimya, kompozisyon, iktisat, muâhede, ticaret kanunu, muhasebe, rik’a ve resim dersleri okutulmuştur.²⁷

Mektep esas gelişimini II. Abdülhamid döneminde göstermiştir. II. Abdülhamid, gerekli masrafları kendisi karşılayacağını söyleyerek mektebin yüksek okul olarak düzenlenmesi ve gerekli masrafların karşılanması emrini vermiştir. İdadî ve yüksek okul olmak üzere iki kısımdan oluşan ve padişahın himayesine giren okulun adı *Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne* olarak değişmiştir. 1887 itibariyle kelâm, tefsir, hadis ve fıkıh gibi dinî ilimler ders programına kondu. 1886 yılında okulun idadî kısmının yüksek kısımdan ayrılması kararı çıkarıldı ancak 1900’e kadar uygulanamadı. Bu tarihte idadî kısmı Mercan’a taşındı ve *Mercan İdadisi* adını aldı. Mekteb-i Mülkiyye’nin eğitim süresi üç yıla indi. Öğrenciler Arapça, Rumca, Ermenice ve Bulgarca derslerinden birini her üç sınıfta da almak zorunda idiler.²⁸

I. Dünya Savaşı döneminde bütçe başta olmak üzere ciddi sorunlar yaşayan mektebin programı Cumhuriyet’in ilanı ile değiştirildi. İdari, mali ve siyasi şubelere ayrıldıktan sonra da okulda bazı dersler ortak verilmekteydi. 15 Haziran 1935 tarihinde Hükümet kararı ile okulun adı Siyasal Bilgiler olarak değiştirildi ve Ankara’ya taşındı. Ortak dersler ve ihtisas dersleri tekrar düzenlendi. 23 Mart 1950’de Ankara Üniversitesi’ne bağlı Siyasal Bilgiler Fakültesine dönüştürüldü. Türk eğitim tarihinde ilk öğrenci ve mezunlar

²⁶ Akyıldız, “Mekteb-i Mülkiyye”, 238.

²⁷ Akyıldız, “Mekteb-i Mülkiyye”, 238.

²⁸ Akyıldız, “Mekteb-i Mülkiyye”, 239.

derneklerinin mülkiyeli öğrenciler tarafından kurulduğu, Türkiye tarihinde onlarca aydınının da Mercan İdadisi tedrisinden geçtiği bilinmektedir.²⁹

H. 1322-1323/M. 1906-1907 eğitim yılında Mercan İdadisinin şube sayısı üçe çıkarılmıştı.³⁰ O dönemin ders ve hoca cetveli aşağıdaki gibidir:

4. Sınıf Şube 1³¹

Ulüm-i Dîniyye (Eski Akâid-i İslâmiyye)	Fehmi Efendi
Fransızca ve Tercüme (Eski Fransızca)	Ali Nazima Bey
İlm-i Servet	Hasan Tahsin
Kimya	Nişan Efendi
Kitâbet-i Resmîyye	Müfid Bey
Usûl-i Tercüme (Bu yıl konmamış)	
Elsine-i Erbaa:	
Arapça	Mehmet Fehmi Efendi
Rumca	Hıraktidi Efendi
Ermenice	2. Şube
Bulgarca	2. Şube
Jimnastik	YOK

Mercan İdadisi, Önder Kaya'nın ifadesiyle şöhretlerin bulunduğu okuldur. Mehmet Fuat Köprülü, Orhan Seyfi Orhon, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Muhsin Ertuğrul, Süheyl Ünver, Nihat Sami Banarlı, Remzi Oğuz Arık, Refik Koraltan ve Falih Rıfkı Atay gibi önde gelen isimler bu okuldan mezun olmuştur.³²

d. Defteri İmla Eden Müderris: Mehmed Fehmi Ülgener (1864-1943)

Mercan İdadisinin ders-müderris tablosu, defter sahibi öğrencinin deftere not ettiği dersin mualliminin adı ve *TDV İslam Ansiklopedisi*'nde Mehmet Fehmi Ülgener'in Mercan İdadisindeki çalışma yılları karşılaştırılmıştır. Adı geçen Mehmed Fehmi Efendi'nin Mehmet Fehmi Ülgener olduğu tespit edilmiştir.

²⁹ Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiyye", 239.

³⁰ Orhan Çelik vd., *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiyye* (Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi 2021), 101.

³¹ Çelik vd., *Mekteb-i Mülkiyye Sempoyumu*, 103.

³² Çelik vd., *Mekteb-i Mülkiyye Sempoyumu*, 105.

Safranbolu'da dünyaya gelen Mehmed Fehmi Efendi ilk tahsilini babası İsmâil Necâti Efendi'den almış ve hayatının geri kalanını İstanbul'da geçirmiştir. Eğitiminin yanında hafızlığını tamamlayan Mehmed Fehmi Efendi, babasının derslerini takip ederek icazet almıştır. 1899'da Vefa İdadisinde akaid derslerine girmiş, ertesini yıl Arapça muallimliğine tayin edilmiştir. 1902'de Bayezit dersiâmlığına getirilmiştir. Sultan Abdülaziz'in oğluna hocalık yapmış ve çeşitli memuriyet görevlerinde bulunmuştur. Mercan İdadisinde (1906) ve İstanbul Erkek Lisesinde Arapça müderrisliği (1909), Dârülfünûn-i Osmânî Ulûm-i Şer'iyeye ve edebiyat şubelerinde fıkıh ve Arap edebiyatı muallimliği (1910), Dârülfünun Ulûm-i Hukûkiyye şubesinde Mecelle muallimliği (1911) gibi görevlerde bulunmuştur. 1892 yılında Emine Behice Hanım ile evlenmiş ve bu evliliğinden iki çocuk sahibi olmuştur. Tanınmış iktisat profesörü Sabri Fehmi Ülgener onun oğludur. 1924 yılında seçimle Cumhuriyet devrinin ilk İstanbul müftüsü olmuştur. Mehmed Fehmi Efendi, zahirî ve bâtinî ilimlerde derinleşmiş, Arapça ve Farsçaya hâkim ve hüsn-i hatla da iştilal eden bir âlimdi. 20 Nisan 1943'te İstanbul'da vefat etmiştir.³³

B. ARAŞTIRMAYA KONU OLAN DEFTERİN İNCELENMESİ

Defter H. 1323/ M. 1905-1906 yıllarında Mercan İdadisinde okuyan Mehmed adlı üçüncü sınıf öğrencisine aittir. Defter; "Elsineden Arapça Defteri/Bolulu (Bolu Sultanisi Tarih [Mehmed Zekai] künyesi ve "Bel_Yz_K_1387" No ile İ.B.B Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar Deposunda dijital ortamda bulunmuştur. 30 yaprak/61 sayfadan oluşmaktadır ve boyutları 205x160 mm'dir.³⁴

Defterin de içinde bulunduğu koleksiyon 2012 yılında "Osmanlı Dönemi Nadir Eserlerin Kataloglanması Dijital Ortama Aktarılması ve Elektronik Ortamda Kullanıma Sunulması" projesi ile eğitim-öğretim ve bilimsel araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Bolulu Mehmed Zekai adına 1399 No'lu "Vatandaş için medeni bilgiler neden bahseder?", 1401 No'lu "Tarih Dersleri (6.sene)", 1402 No'lu "İslam Tarihi" şeklinde üç adet daha el yazması kitap bulunmaktadır.

³³ Ahmet Güner Sayar, "Ülgener, Mehmet Fehmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42 (İstanbul: TDV Yay., 2012), 288-289

³⁴ Bolulu Mehmed Zekai, *Elsineden Arapça defteri / Bolulu*, İ.B.B Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv, nr. Bel_Yz_K_1387.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle defter sahibi öğrenci Mehmed'in, Bolulu Mehmed Zekai olduğu ve Mercan İdadisindeki eğitiminden sonra memleketi Bolu'da coğrafya muallimliği yaptığı anlaşılmaktadır.

a. Defterin İçeriği ve Üçüncü Bölümü

Defterde sekiz ana nahiv konusu işlendiği tespit edilmiştir. Bunlar sırasıyla aşağıda verilmiştir.

1. Hurûf-ı nevâsıb
2. Cevâzım
3. Fiil-i vucûbî ve iltizâmî
4. Fâil, Nâibu fâil
5. Fiillerin Tezkîri ve Te'nîsi
6. Mute'allakâtu Fiil
7. Mefulun bih
8. Mefulun fih

Oldukça düzenli şekilde notlar alınmış olan öğrenci defterinde nahiv konuları birbirine benzer şekilde işlenmiştir. Bazı konu başlıkları altında eksiklikler mevcut olsa da defterin yazısının açıklığı ve satır çizgilerine riayet edilmiş olması sebebiyle oldukça anlaşılır durumdadır. Defterin incelemesi yapılırken tekrara gidilmesinin önlenmesi ve konu bütünlüğünün tam olması amacıyla sayfa 14-17 arasında bulunan 3. hafta nahiv konusu "Fiil-i Vucûbî ve İltizâmî" örnek niteliğinde seçilmiş ve incelenmiştir. Diğer nahiv başlıklarına birkaç atıf dışında değinilmemiştir.

Aşağıda çizelge hâlinde sunulan defterin Türkçe bölümleri, defterde orijinal dili Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olup çalışmanın anlaşılabilirliği için Latin harflerine aktarımı yapılmıştır. Arapça kısımları ise hiçbir değişiklik yapılmadan defterde verildiği hâliyle -öğrencinin yapmış olduğu irab hataları ve katı' hemzesi yazım yanlışları vb. örneklerinde olduğu gibi- Arap harfleri ile aktarılmıştır. Defterin orijinal sayfaları çalışmanın sonunda EK-1'de sunulmuştur.

- Fiil-i Vücûbî ve İltizâmî-

فعل وجوبی: Bir işin yapılması(nın) fâil için icab ettiğini beyan eden sigadır ki fiili hâlin evveline "يجب، يلتزم، لا بد" kelimelerinden biri getirilerek yapılır. يلزم أن أكتب: Yazmalıyım gibi.

فعل التزامي: Bir işin vukuunu mütekellimin arzu eylediğini ifade eden sîgalar-
dır ki fiili hâlin evveline “مكسورة لام” veya “لكي” ilâvesi ile dir. لكي أكتب
: Yazayım gibi.

-Lügat- (Müfredat)

Türkçesi	Arapçası
Bir işin bidâyeti	اول (ج) اوائل ³⁵
Bir işin nihâyeti	آخر (ج) اوآخر ³⁶
Yetiştirmek	التمادى
Kapı	مدخل (ج) مداخل
Çekip ulaştırmak	الإفضاء
Yetişmek, hissetmek	الادراك ³⁷
Temel	الأسس (ج) الأساس
Ağaç dikmek	الغرس
Cem etmek/ ayn toplamak	أجنى
Gençlik	الشباب
Kocamak	المشيب
Kaçacak yer	المهرب
Çocukluk	الصبياء
Bir şeyi araştırmak, künhe vâkıf ol- mak	المناقشة
Saymak	الإحصاء
Yorgan	اللحاف
Yüz yastığı	المخدة
Çekinmek, uzak olmak	لاجتنب
Ne mutlu, ne saadet	طوبى

³⁵ Doğrusu: أول (ج) اوائل

³⁶ Doğrusu: آخر (ج) اوآخر

³⁷ Doğrusu: الإدراك olmalıdır. Aynı hatalara çalışma çerçevesinden çıkılmaması adına tek tek değinilmeyecektir. Öğrencinin, defterin incelediğimiz kısımları boyunca katı hemzelerini yazmayıp yalnızca hareke verdiği anlaşılmıştır. Ayrıca "ي" harflerinin "ى" elif-i maksure şeklinde yazıldığı pek çok yer tespit edilmiştir. Ek olarak hurûf-ı nevâsıb'dan sonra bazı fiillerin cizm edildiği, bazı "ة" tâ-i merbûtaların noktasız yazıldığı ve bazılarının ise "ت" açık te şeklinde yazıldığı fark edilmiştir.

Sûfi	التَّقِي
Sâfi	الذَّقِي

-Tercüme-

قال بعض الحكماء : إنَّ لِلْعُلُومِ أَوَائِلَ تُؤَدِي إِلَى أَوَاخِرِهَا وَمَادَاخِلَ تَقْضِي إِلَى مَقَاصِدِهَا :
فَيَجِبُ لِطَالِبِ الْعِلْمِ أَنْ يَبْتَدِيَ بِأَوَائِلِهَا لِيَبْتَهِيَ إِلَى أَوَاخِرِهَا وَيَمْدَاخِلَهَا لِيَصِلَ إِلَى حَقَائِقِهَا.
ويُلْزَمُ أَنْ لَا يَطْلُبُ الْآخِرَ قَبْلَ الْأَوَّلِ وَالْآخِرَ فَلَا يُدْرِكُ الْآخِرَ لِأَنَّ الْبِنَاءَ عَلَى غَيْرِ أَسَاسٍ لَا يُبْنَى وَالثَّمَرُ مِنْ
غَيْرِ غَرَسٍ لَا يُجْلَى.

-Şiir-

وَاتَى الْمَشِيْبُ فَأَيَّنَ مِنْهُ الْمَهْرَبُ	ذَهَبَ الشَّبَابُ فَمَا لَهُ مِنْ عَوْدَةٍ
وَأَذْكَرُ ذُنُوبِكَ وَأَبْكَهَا يَا مُذْنِبُ	دَعَّ عَنكَ مَا قَدْ فَاتَ فِي زَمَنِ الصَّبَا
لَا بَدَّ يُحْصِي جَنِيْتِ وَيُكْتَبُ	وَأَخْشَ مَنَاقِشَةَ الْحِسَابِ لِأَنَّهُ

يجب على التلميذ أن يسعى على درسه وأن لا يضيع أوقاته لأنَّ زمان التحصيل يُمُرُّ بِقَلِيلٍ ثُمَّ لَا يَنْقَعُ
التحسر بكثير.

جئنا الى المدرسة لِنَدْرُسَ لَا لِنَلْعَبَ نَحْنُ نَدْرُسُ وَأَنْتُمْ تَلْعَبُونَ ثُمَّ عَنْ قَرِيبٍ تَحْزَنُونَ : Mektebe
okumak için geldik oynamak için değil biz okuyoruz hâlbuki siz
oyunuyorsunuz yakında mahzun olursunuz.

يَا بُنَيَّ يَلْزَمُ عَلَيْكَ أَنْ تَكُونَ تَقِيًّا نَقِيًّا مُجْتَهِدًا :³⁸ Oğlum sen takii, nakii ve sâ'î olmalısın.

يَجِبُ عَلَيْكُمْ أَنْ تَسْكُنُوا مِثْلَ هَؤُلَاءِ التَّلَامِيذِ : Siz de bu talebeler gibi susmalısınız.

يَلْزَمُ أَنْ نَجْتَهِدَ إِلَى دَرُوسِنَا : Derslerimize çalışmalıyız.

يَلْزَمُ أَنْ نُعْطِيَ كِتَابَكَ إِلَى صَاحِبِكَ : Kitabımı arkadaşına vermelisin.

يَلْزَمُ أَنْ تَشْتَرِيَ لِحَافِينَ وَثَلَاثَ مَخْدَاتٍ : (Defterde Türkçesi yok)

لَا يَلْزَمُ أَنْ تَتَّبِعَ كِتَابَكَ . (Defterde Türkçesi yok)

-Ta'rib-

يَجِبُ عَلَى الْإِنْسَانِ أَنْ يُحِبَّ سُلْطَانَهُ : İnsan padişahını sevmeli.

يَلْزَمُ عَلَيْكَ أَنْ تَحِبَّ أَبَاكَ : Sen pederini sevmelisin.

يَلْزَمُ عَلَيَّ أَنْ أَحِبَّ آخَرَ : Ben biraderimi sevmeliyim.

يَجِبُ عَلَيْكُمْ أَنْ تَحْفَظُوا الدَّرُوسَ الْعَرَبِيَّةَ : Araştırma derslerini ezberlemelisiniz.

يَلْزَمُ عَلَيْنَا أَنْ نَحْفَظَ جَمِيعَ الدَّرُوسِ : Bütün derslerimizi ezberleyelim.

³⁸ Günümüz Türkçesi ile: Oğlum sen takvalı, temiz ve gayretli olmalısın.

Biraderim ve senin biraderin mektebe gitmelidirler. : يلزم على اخي واخيك أن يذهبا إلى المكتب.
İnsan fukaraya yardım etmelidir. : يلزم على المرء أن يجتنب عن الرجال الاشرار .
Kişi fena adamlardan uzak olmalıdır. : يلزم على المرء ان يجتنب عن الرجال لاشرار .
Efendim fena adamlar nasıl bilinir (?) : سيدي كيف يُعرَفُ الرجال الاشرار .
Alametleri nedir ki bilelim ve onlardan ictinab – sakınalım: وما علامتهم نُعرَفهم ويجْتَنِبُ عنهم
Oğlum fena adamların alametleri çoktur.: بُنيَّ علامت الرجل القبيح كثيرة .
Sana bazısını söyleyeyim. : اقول لك بعضاً منهم .
Fena adam odur ki bed huy veya şaşkın veyahut ikiyüzlü olur : الانسان القبيح هو من يكونُ سيئُ الخلق أو أحمق أو ذا وجهين
Ya yalan söyler : او يقول كذباً
Ya fena yerlere gider : او يذهب الى الجهات القبيحة
Ya oyunlara düşkün eder : او يُنْهَمِك على اللُعب .
Ya işini ihmal eder : او يُهْمِل في عمله
Efendim teşekkür ederim : سيدي اتشكر
Cenabı hak zât-ı âlinizden razı olsun : وربنا يرضى عنكم
Ne mutlu ol adama ki bu nasihatlerle âmil olur : طوبى للرجل الذي يعمل بموجب هذه النصائح

b. Defterin Tedris Yöntemi:

Fiil-i Vücûbî ve İltizâmî ana nahiv konusu alt başlıkları sırasıyla şöyledir: Kâide, lügat (müfredât), terceme (Arapçadan Türkçeye tercüme), şiir, ta'rîb (Türkçeden Arapçaya tercüme). Ders girişinde *Fiil-i Vücûbî ve Fiil-i İltizâmî* tabirlerinin Türkçe yani anadilde tanımı yapılmıştır. Konuyla ilgili en az üç fiil örneği verilmiş bunu cümle örneği takip etmiştir. Verilen örneğin dahi Türkçesi verilmiştir. Böylelikle öğrencinin gramer konusunu anadilinde kavraması hedeflenmiştir.

Lügat (müfredat) başlığı altında toplam yirmi bir kelime verilmiştir. Kelimelerin tamamı Türkçeleri ile yazılmış, bazıları ise cümle içinde çoğul hâllerinde kullanılacağından cem'ileri ile verilmiştir (أول- أوائل). Öğrencilerin kelime dağarcıklarını zenginleştirmek için dersten önce verilen bu müfredatın ezberletildiği düşünülmektedir. Gençlik, yaşlılık, çocukluk, yastık, yorgan ve diğer kelimeler öğrencinin günlük hayatında yeri olan ve ezber-

lemekte zorluk çekmeyeceği türden kelimelerdir. Bu durum diğer derslerde de aynı şekilde olup yalnızca bu derse mahsus değildir. Verilen kelime sayısı dersten derse değişiklik göstermektedir.

Arapçadan Türkçeye çeviri bölümünde üç cümleden oluşan kısa bir metin verilmiştir. Metnin Türkçesi defterde mevcut değildir. Bu kısmın çevirisinin şifahen alınmış olması mümkündür. Öğrenciye ödev verilip gelecek derste yazılı olarak istenme durumu söz konusu değildir. Çünkü bir sonraki derste böyle bir çeviriye ulaşılamamıştır. Cümle örneklerinde .. يجب ل. ve يلزم .. أن. (-meli/-malı) gereklilik kalıpları kullanılmıştır. Çeviri metninin cümleleri ilmin önemi ve devamlılığına vurgu yapmaktadır. Bu hâliyle öğrenciye gramer öğretilirken, bazı öğütler verilmiştir. (Örnek: الثمر من غير عرس لا يُجنى: Meâlen tercüme: Ne ekersen onu biçersin.)

Şiir başlığı altında öğrenciye üç beyitlik bir şiir imla ettirilmiştir. Bu şiir, Ali b. Ebî Tâlib'in "الشباب فما له من عودة ذهب" ile başlayan meşhur şiiridir. Öğrencilere, Arap edebiyatının önde gelen temsilcilerinden şiir enstantaneleri sunulmuştur. Ancak defterde şiirin bir tercümesine rastlanmamıştır. Şiirin içinde fiil-i vucûbî kalıplarından "لا بد" geçmektedir. Böylelikle lise düzeyindeki bu talebelere o haftanın gramer konusu öğretilirken temel şiir ve edebiyat altyapısı da örneklerle oluşturulmaya çalışılmıştır. Şiirin hemen akabinde öğrencinin derslerine sıkı çalışması gerektiği, çünkü vaktin çok hızlı geçtiği, öğrencinin vaktini zayi etmemesi gerektiği ve geçen vaktin telafisinin mümkün olmadığı Arapça olarak açıklanmıştır. Burada yine .. يجب على. kalıbı kullanılmıştır. Şiir açıklaması ardından yedi Arapça cümle daha verilmiştir. Bu cümlelerin ilk dört tanesinde yanlarında derste müderris tarafından yaptırıldığını düşündüğümüz Türkçe tercümeleri de mevcuttur. Ancak son üç cümlede Türkçe tercüme bulunmamaktadır. Bu durumda öğrencinin müderrise yetişememiş olması yahut dersin bitmiş olması muhtemeldir. Cümlelerin ortak noktası .. يلزم أن. ve يجب على kalıplarının her birinde kullanılmış olması ve öğrenciye farklı cümle türleriyle temrin ettirilmiş olmasıdır.

Şiirden bir sonraki bölüm ta'rib bölümüdür. Öğrencilerin verilen kısa cümleleri Arapçaya tercüme etmesi istenmiştir. İlk sekiz cümle birbirinden bağımsız cümleler olup yine .. يلزم أن. ve يجب على kalıpları kullanılmıştır. Bu cümleler "Sen pederini sevmelisin" gibi basit ve günlük dile ait cümlelerdir. Fakat sekizinci cümleden (Kişi fena adamlardan uzak olmalıdır) sonra bir

diyaloga geçilmiştir. Diyalog son cümle ile bağlantılı bir soru (Efendim fena adamları nasıl bilinir?) ile başlar ve diyalogun devamında *fena adamın* özellikleri sırlanır. Bu cümlelerde daha önce geçen gereklilik kalıplarına rastlanmaz, onun yerine ...أ...أ / ya...ya... bağlaçları ile cümleler verilmiştir. Diyalog; şükür, dua ve temenni cümleleri ile tamamlanmıştır.

Dersin başında Türkçe tanımı verilen ders konusu “Fiil-i vucûbî” ve “Fiil-i iltizâmî” kavramları öğrenciye Arapçadan Türkçeye ve Türkçeden Arapçaya bol bol çeviri temrinâtı yaptırılarak tekrar ettirilmiştir. Fiili vucûbî örneği şiir içerisinde de verilmiş ve böylelikle kavramların öğrencinin zihninde iyice yer etmesi sağlanmıştır.

İncelediğimiz bu ders bölümünde yer almamakla birlikte, bazı derslerde “hikâye” başlıklarına da rastlanmıştır. Bu başlık altında sahabe döneminde yaşanmış birtakım rivayetlere yer verilmiştir. Bu bölümler de şiirle aynı amaca hizmet etmekte ve o gün verilen gramer kuralının metin içerisinde kullanımına örnek teşkil etmektedir. Böylelikle uygulamaların öğrencinin hafızasındaki yeri kuvvetlenmektedir.

Sonuç

İncelediğimiz defterin tedris usulü ile 1800’lerin sonu ve 1900’lerin başında öne çıkan Mehmed Zihni Efendi, Hacı İbrahim Efendi, Babanzâde Ahmed Naim’in kitapları ve tedris usullerinin benzeştiği fark edilmiştir. Bu isimler, tedris yöntemi, eğitim verdikleri kurumlar ve yazdıkları yeni usul Arap grameri kitaplarıyla öne çıkmıştır. Defterde uygulanan yöntemin tespiti için Tanzimat Dönemi’nde yeni açılan mekteplerde kullanılan kitaplar incelenmiş, özellikle Dâru’t-Talim sahibi Hacı İbrahim Efendi ve Mehmed Zihni Efendi’nin benimsediği dil bilgisi-tercüme yöntemi ve onu pek çok yönüyle örnek alan öğrencisi Babanzâde Ahmed Naim’in benimsediği muhtelit yöntemin, Mehmed Fehmi Efendi tarafından da benimsendiği anlaşılmıştır. İncelenen kitaplar arasında Babanzâde’nin kitabındaki yöntemin, defterde uygulanan yöntemle pek çok yönden örtüştüğü tespit edilmiştir.

Babanzâde Ahmed Naim ve müderris Mehmed Fehmi Ülgener’in Arapça tedris usulü bakımından ortak noktaları şu şekilde sıralanabilir:

1. Gramer kaidelerinin Türkçe açıklanması
2. Önceki konunun gözden geçirilmesi
3. Derste öğrenilecek müfredatın dersin başında öğrenciye yazdırılması

4. Arapçadan Türkçeye ve Türkçeden Arapçaya tercüme yapılması
5. Okutulan derslerde günlük hayattan kelimeler ve diyalogların kullanılması
6. Öğrencilere öğretilen gramer kurallarının alıştırmalarla tatbikinin yaptırılması

Kullanılan bu yöntem, 19. yüzyılda uygulanan dil bilgisi-çeviri yöntemi ve Ahmed Naim'in uyguladığı muhtelit yöntem ile aynıdır. Mehmed Fehmi Ülgener'in Arapça eğitimine dair herhangi bir kitap ya da risalesi tespit edilememiştir. Babanzâde Ahmed Naim'in *Mekteb-i Sultâni'ye Mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrinât* kitabının H. 1323'te yazılmış olması ve defterin tedris yönteminin kitapla benzerliğinin fazla olması, derste onun kitabından faydalandığı görüşünü güçlendirmektedir.

İncelenen defter, Mehmed Fehmi Efendi'nin haftalık iki saat şeklinde verilen Arapça derslerinde Babanzâde'nin metodunu takip ettiğini göstermektedir. Geleneksel sarf ve nahiv öğretiminden ziyade tatbik ve tedribâta dayalı, anadilde, güncel kelimelerle, çeviriye dayanan bu yöntem, hızlı sonuç vermesi ve Arapçanın zorluğuna dair önyargıları kaldırması sebebiyle Osmanlı son dönemi Arapça müderrislerince tercih edilmiştir. Öğrencilerin güncel metin diline hâkim olması ve defterin bu minvalde imla ettirilmiş olması idadî mezunlarının görevlendirilecekleri makamlar için önem arz etmektedir.

Defterin tedris usulüne günümüz Arapça eğitimi çerçevesinden bakıldığında, kullanılan yöntemlerin hâlâ revaçta olduğu söylenebilir. Bu küçük defter örneği ve benzeri yazmalar, Arapça eğitiminde geçtiğimiz yüzyıldan bu yana nasıl aşamalardan geçildiğine yahut hangi yöntemlerle dil eğitimi serüvene devam edildiğine ışık tutacaktır.

Kaynakça

- Açık, Kerim. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)*. (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2022)
- Açık, Kerim. "Tanzimat Döneminde Açılan Yeni Okullarda Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarının Yöntem Açısından İncelenmesi". *Şarkiyat Mecmuası* 37 (21 Aralık 2020): 1-49.
- Akgündüz, Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç, Yapı, İşleyiş*. İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.
- Akyıldız, Ali. "Mekteb-i Mülkiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2:238-240. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul: Kültür Koleji, 1994.
- Ayas, Nevzad. *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*. Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 1948.
- Aytekin, Halil. *Eğitim Yönetimi: İttihad ve Terakki Dönemi*. Ankara : Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, 1991.
- Cemil, Mustafa - Naim, Ahmed. *Mekteb-i Sultaniye Mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrinât*. İstanbul, 1323.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Babanzâde Ahmed Naim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4:375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çelik, Orhan vd. *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2021.
- Dursun, Hazer. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, sy. 1 (Haziran 2002): 274-293.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12 (Eylül 2008): 593-610.
- Göktürk, Hakkı. "Berlitz Lisan Mektebi". *İstanbul Ansiklopedisi*. 5:2548. İstanbul: Neşriyat Kollektif Şirketi, 1961.
- Kaya, M. Cüneyt - Kara, İsmail. *Babanzâde Ahmet Naim Hayatı-Eserleri-Fikirleri*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Kılıç, Hulusi. "Hacı İbrâhim Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14:481-482. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Kılıç, Hulusi. "Mehmed Zihni Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28:542-543. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Sayar, Ahmet Güner. "Ülgener, Mehmet Fehmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42:288-289. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Zekai, Bolulu Mehmed. *Elsineden Araçça defteri/Bolulu*. 1322: Bel_Yz_K.001387. İ.B.B Atatürk Kitaplığı.

EK 1: Öğrenci Defteri İlgili Kısımlar

